

ORTA ÇAĞ YAHUDİ DÜŞÜNÇESİ: GERSONİDES VE FELSEFESİ ÜZERİNE ¹

Özcan AKDAĞ

Dr. Öğr. Üy., Din Felsefesi; İlahiyat Fakültesi, Erciyes Üniversitesi
Asst. Prof. Dr., Department of Philosophy of Religion, Faculty of Theology, Erciyes University
<https://orcid.org/0000-0002-7156-401X>
<ozcanakdag@erciyes.edu.tr>

Makale Türü: Hakemli Araştırma Makalesi

Gönderim Tarihi:18.06.2018, Kabul Tarihi: 10.03.2019

Öz: Orta Çağ'da İslam dünyası gerek bilim gerekse felsefe bakımından oldukça ileri bir düzeydeydi. Bu sebeple Müslümanların ürettiği bilim ve felsefe, hem Orta Çağ Hristiyan düşünce dünyasını hem de Yahudi düşünce dünyasını etkilemiş; hatta şekillendirmiştir. Farâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'ün Aristo'yu okuma biçimleri, çeviriler vasıtasıyla hem Latin Batı dünyasına hem de Yahudi düşüncesine intikal etmiştir. Bu okuma biçiminin etkisinde kalmış olan Thomas Aquinas, Albertus Magnus, Romalı Giles, Duns Scotus, Saadya Gaon, İbn Cebriol ve İbn Meymûn vb. pek çok düşünür yetişmiştir. Kanaatimizce bu düşünürler, sahip oldukları entelektüel birikimi Farâbî, İbn Sînâ, Gazzâlî ve İbn Rüşd gibi Müslüman düşünürlerle borçludur. Diğer pek çok Hristiyan ve Yahudi düşünür gibi Gersonides (ö. 1344) de bu mirasın takipçisi ve taşıyıcısıdır. Gersonides'in entelektüel birikimi bu çalışmada ana hatlarıyla ortaya konulmuş ve onun, Müslüman düşünürlerden ve İbn Meymûn'dan ne ölçüde beslendiği gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Düşüncesi, Yahudi Düşüncesi, Gazzâlî, İbn Rüşd, İbn Meymûn, Gersonides,

MEDIAEVAL JEWS THOUGHT: ON GERSONIDES AND HIS PHILOSOPHY

Abstract: In the Middle ages Islamic thought is very advanced level both science and philosophy. Therefore Islamic science and philosophy forms both

¹ Bu makale Asos 4. *Uluslararası Din Bilimleri Sempozyumu*'nda (Alanya, 3-5 Mayıs 2018) sözlü bildiri olarak sunulmuş ve özü yayınlanmış "Gersonides ve the Wars of the Lord İsimli Eser Üzerine" adlı çalışmanın genişletilmiş ve gözden geçirilmiş halidir.

Mediaeval Western and Jews thought. Because of Latin and Hebrew translations, al-Fārābī, Avicenna, and Averroes's reading to Aristotle passed into Latin Western World and Hebrew culture. Based on Muslim thinkers' reading of Aristotle grow up a lot of thinkers, like Thomas Aquinas, Albertus Magnus, Giles of Rome, Duns Scotus, Saadia Gaon, Avicbron, Maimonides. These thinkers inherited a lot of ideas from Muslim thinkers. Gersonides (d. 1344), like other Christian and Jews thinkers, follower and bearer of this tradition too. In this study, I tried to put into consideration the idea of Gersonides in general and the influence of Muslim thinkers and Maimonides to him in what extent.

Keywords: Islamic Thought, Jews Thought, Al-Ghazālī, Averroes, Maimonides, Gersonides,

Giriş

Orta Çağ'da İslam dünyasının gerek bilim gerekse felsefe açısından oldukça ileri bir düzeyde olduğu kabul edilen bir gerçektir. Müslümanların ürettiği bilim ve felsefenin, hem Orta Çağ Hristiyan düşünce dünyasını hem de Yahudi düşünce dünyasını etkilediğini; hatta bir anlamda şekillendirdiğini söyleyebiliriz. Farâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'ün Aristo'yu okuma biçimleri, çeviriler vasıtasıyla hem Latin Batı dünyasına hem de Yahudi düşüncesine geçmiştir. Bu okuma biçiminin etkisinde kalmış olan Thomas Aquinas, Albertus Magnus, Romalı Giles, Duns Scotus, Saadya Gaon, İbn Cebriol ve İbn Meymûn vb. pek çok düşünür yetişmiştir. Kanaatimizce bu düşünürler, sahip oldukları entelektüel birikimi Farâbî, İbn Sînâ, Gazâlî ve İbn Rüşd gibi Müslüman düşünürlerle borçludur. Diğer pek çok Hristiyan ve Yahudi düşünür gibi Gersonides (ö. 1344) de bu mirasın takipçisi ve taşıyıcısı olmuştur. Biz de bu çalışmamızda Gersonides'in entelektüel birikimine ayna tutarak onun, Müslüman düşünürlerden ve İbn Meymûn'dan ne ölçüde beslendiğini ana hatlarıyla göstermeye çalıştık.

1. Gersonides'in Hayatı ve Eserleri

Levi ben Gershom (okunuşu Gerşom) yani Gersonides (1288-1344) Fransa'nın güneyinde yer alan Provence'de doğmuştur. Ralbag olarak da bilinen Gersonides'in² hangi aileye mensup olduğu konusunda farklı iddialar söz konusudur. Bir iddiaya göre Gersonides, *The Gates of Heaven* adlı eserin yazarı olan Gershom ben Solomon of Arles'in oğludur. Diğer görüş ise Gersonides'in, Gershom ben Solomon of Beziers'in oğlu olduğu yönündedir. Gersonides üzerine çalışmalar yapan Charles Touati, onun, Gershom of

² Warren Zev Harvey, "Law in Medieval Judaism" *The Cambridge Companion to Judaism and Law* (Ed. Christine Hayes), New York, 2017, 178.

Beziers'in oğlu olduğunu iddia etmektedir. Feldman ise bu iddiaya karşı çıkmakta ve onun Gershon of Arles'in oğlu olduğunu belirtmektedir.³

Jacob Teicher onun Latince bildiğini iddia etmekte ve bunu da *Tanrı'nın Savaşları (Milhamot ha-Şem/The Wars of the Lord)*⁴ adlı eserin birinci cildinin altıncı faslındaki ifadelerle dayandırmaktadır. Burada geçen ifadelerden hareketle Teicher, Gersonides'in Aristo'ya ait olan *On Generation of Animals (Hayvanların Oluşumu)* adlı eserin Latincesini kullandığını belirtmektedir. Ancak Charles Touati buna karşı çıkmakta ve bu düşüncenin, Gersonides'in ifadelerini yanlış okumanın bir neticesi olduğunu söylemektedir. Benzer şekilde Sholomo Pines da Gersonides'in entelektüel birikimini, Latin Batı düşüncesinin önde gelen simalarından birisi olan Thomas Aquinas'a borçlu olduğunu ifade etmektedir.⁵ Feldman'a göre Pines'in bu iddiası temelsizdir. Zira Gersonides ve Aquinas arasındaki benzer pasajlar hem Aristo'da hem de İbn Rüşd'te bulunabilir. Fakat yine de şöyle bir ihtimal söz konusu olabilir: Her ne kadar Gersonides Latin düşünürlerin eserlerini okumasa da onlara ait bazı düşünceleri sözlü bir gelenek vasıtasıyla elde etmiş olabilir. Böyle bir iddia mümkündür. Çünkü Gersonides yaşadığı yerde faaliyet gösteren papazlarla iletişim içerisinde olmuştur.⁶

Gersonides bütün eserlerini İbrani dilinde yazmıştır. Onun kaleme aldığı çalışmalar dört kategoride değerlendirilebilir: Yahudilik, Matematik, Bilim ve Felsefe.⁷ Bunlardan bazılarına örnek verecek olursak;

1.1. Yahudilikle Alakalı Çalışmaları

a Halaha Çalışmaları

- *Babil Talmudu'nun Kutsallığına Dair Denemeye Şerh (Commentary on the Treatise/ Berakhot of the Babylonian Talmud)*: Gersonides'in bu eseri günümüze ulaşmamıştır. *Yasanın Tekrarına Şerh* adlı çalışmasında Gersonides böyle bir eser kaleme aldığını zikretmektedir. Tevrat'ın bölümlerinden olan Yasanın Tekrarına yapılan şerhin 1338'lerde tamamlandığı düşünülürse, söz konusu eserin bu tarihten önce kaleme alındığı söylenebilir.

³ Seymour Feldman, "Introduction" *The Wars of the Lord I* (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1984), 3-4.

⁴ Gersonides Çölde Sayım 21:14'te yer alan ifadeden mülhem eserine bu ismi vermiştir.

⁵ Sholomo Pines, "Scholasticism after Thomas Aquinas and the Teachings of Hasdai Crescas and his Predecessors" *The Israel Academy of Sciences and Humanities Proceedings*, I (1967).

⁶ Seymour Feldman, "Introduction" *The Wars of the Lord I*, 5-6. Charles H. Manekin, "Introduction" *The Logic of Gersonides*.- (Springer-Science-Business Media, 1992), 33-34.

⁷ Seymour Feldman, "Introduction" *The Wars of the Lord I*, 8.

- *Cevaplar (Responsa)*: Bu eser *aguna* meselesi hakkındadır. *Aguna* Yahudilikte kocası kaybolan kadının durumuna verilen bir isimdir. Bu olayda ise kaybolan adamın bir Hristiyan tarafından öldürüldüğü yine başka bir Hristiyan'ın şahitliği ile ortaya çıkmıştır. Yahudilikte ancak Yahudi olan birisinin şahitliği kabul edilmesine rağmen Gersonides bu konuda Hristiyan olan birisinin şahitliğinin kabul edilebileceği sonucuna ulaşmıştır.⁸

b) Tevrat Tefsirleri/ Şerhleri

- *Eyüp Kitabına Şerh (Commentary on Job)*: Bu eser 1325 yılında tamamlanmıştır. Gersonides'in meşhur eserlerinden birisi olan bu eser 1947 yılında İngilizceye çevrilmiş ve yayımlanmıştır. Burada Gersonides, Eyüp kitabında yer alan ve Eyüp'ün başına gelen olaylar hakkında hem Eyüp'ün hem de onun dört arkadaşının Tanrı'nın inayeti konusundaki görüşlerine yer vermektedir.⁹
- *Ezgilerin Ezgisi Üzerine Şerh (Commentary on Song of Songs)*: Gersonides bu çalışmasını 1326 yılında yazmıştır.
- *Vaiz Kitabına Şerh (Commentary on Ecclesiastes)*: Bu eser ise 1328 yılında kaleme alınmıştır.
- *Ester Kitabına Şerh (Commentary on Esther)*: Bu çalışma 1329 yılında tamamlanmıştır.
- *Tora'ya Şerh (Commentary on Pentateuch)*: Bu eser ise 1329 yılında kaleme alınmıştır.
- *Daniel Kitabı Üzerine Şerh (Commentary on Daniel)*. Bu çalışmanın tamamlanması 1328 yılına tekabül etmektedir ve bu çalışma 1518 yılında Venedik'te basılmıştır.
- *Ezra, Nehemya ve Tarihler Üzerine Şerhler (Commentaries on Ezra, Nehemiah, and Chronicles)*: Bu eser de 1338 yılında tamamlanmış ve 1888 yılında Krakow'da basılmıştır.
- *Mezmurlar Kitabına Şerh (Commentary on Proverbs)*: Bu yapıt 1338 yılında kaleme alınmış ve 1490'lı yıllarda basılmıştır.
- *Yeşeya Kitabına Şerh (Commentary on Isaiah)*: Bu eser günümüze ulaşmamıştır.¹⁰

⁸ Seymour Feldman, "Introduction" *The Wars of the Lord I*, 9-10.

⁹ Seymour Feldman, "Introduction" *The Wars of the Lord I*, 12. Eyüp'ün başına gelen olaylar konusunda Tanrı'nın inayetinin olup olmadığı konusunda bk. İbn Meymûn, *Delâletu'l-hâirîn*, thk. Hüseyin Atay. (Ankara: AÜİF Yay. 1974), III/22 ve 23. Fasil.

¹⁰ Seymour Feldman, "Introduction" *The Wars of the Lord I*, 12-16.

1.2. Matematikle Alakalı Çalışmaları

- *Hesaplama Üzerine Bir Çalışma (The Work of a Counter)*: 1321 yılında kaleme alınan bu çalışma ve modern zamanlarda Almancaya çevrilerek 1909 yılında Frankfurt'ta yayımlanmıştır. Bu eserde birtakım temel aritmetik işlemler ele alınmaktadır.
- *Öklid'in Elementleri Kitabının 1-5. Kısımları Üzerine Şerh (Commentary on Books 1-5 of Euclides' Elements)*: Bu eser Orta Çağ'ın felsefi-bilimsel metoduyla özellikle de İbn Rüşdçü şerh metoduyla yazılmıştır. Öklid'in *Elementler* kitabı on üçüncü yüzyılın sonlarında Arapçadan İbraniceye Jocab ben Macher ibn Tibbon tarafından çevrilmiştir. Eserin ikinci çevirisi ise Moses İbn Tibbon tarafından yapılmıştır. Gersonides ise Moses İbn Tibbon tarafından yapılan çeviriyi kullanarak bu esere bir şerh kaleme almıştır.
- *Geometriye Dair Bir Deneme (Treatise on Geoemtry)*: Bu eser 1324-25 yıllarında yazılmıştır.
- On iki yıllık sürede tamamlanan *Tanrı'nın Savaşları (The Wars of the Lord)* adlı eserin beşinci kitabının birinci kısmı da matematikle ilgilidir. Eserin bu kısmı *De sinibus chordis et arcubus* adıyla 1342 yılında Papa VI. Celement'in emri ile Latinceye çevrilmiştir.¹¹

1.3. Bilimle Alakalı Çalışmaları

Gersonides'in kaleme aldığı eserler sadece Tevrat şerhleri ve matematik ile sınırlı değildir. Gersonides astronomi ilmiyle de alakadar olmuş ve bu konuda da birtakım çalışmalar yapmıştır. Bu minvalde o, Batlamyus'un astronomiye dair görüşlerini eleştiriye tabi tutmuştur. Gersonides'in astronomiye ilişkin görüşlerinde yoğun bir şekilde Müslüman astronom el-Bitrucî'nin etkisi görülür. Bunun nedeni ise Gersonides'in, 1260'lı yıllarda İbraniceye çevrilen el-Bitrucî'nin astronomiye dair eserlerinden haberdar olmasıdır.¹² Her ne kadar Gersonides Batlamyusçu evren teorisine yönelik eleştiriler getirirse de yine de yer merkezli (*geocentric*) evren anlayışını benimsemektedir. Yer merkezli evren anlayışı konusunda Gersonides, çağdaşı Nicholas Oresme (1325-1382) ve Jean Buridan (1300-1358) gibi Hristiyan düşünürlerden daha muhafazakâr bir tutum sergiler. Her iki düşünür de güneş merkezli evren modelinin imkanını tartışırken Gersonides daha tutucu davranmakta ve güneş merkezli evren konusundaki iddiaları topyekûn reddetmektedir.¹³

¹¹ Seymour Feldman, "Introduction" *The Wars of the Lord I*, 18-19.

¹² Seyyid Hüseyin Nasr-Oliver Leaman, *İslam Felsefesi Tarihi II*. trc. Şamil Öçal-H. Tuncay Başoğlu. (İstanbul: Açılım Kitap, 2007). 419 ve 429.

¹³ Seymour Feldman, "Introduction" *The Wars of the Lord I*, 22-23.

Ayrıca Gersonides kendisine ait bir astronomik cetvel de hazırlamıştır. Gersonides'in konuya ilişkin çalışması Bernard R. Goldstein tarafından *The Astronomical Tables of Levi ben Gerson* (New Heaven, 1974) adıyla yayımlanmıştır.¹⁴

Gersonides'in yaşadığı dönemlerde Aristo'nun eserlerinin İbranice çevirisi yapılmamıştır. Bundan dolayı Gersonides Aristo'yu, İbn Rüşd'ün şerhleri ve İbn Meymûn (ö. 1204) üzerinden tanımaktadır.¹⁵ Bununla birlikte Gersonides İbn Rüşd'ün *Fizik* eserine yazmış olduğu şerhlere de şerh yazmıştır. Sözelimi İbn Rüşd'ün *Fizik Telhisine* ve onun orta şerhine Gersonides'in yazmış olduğu şerhler bu kabildendir.¹⁶

1.4. Felsefe ve Mantıkla Alakalı Çalışmaları

Gersonides'in felsefeye dair eserleri, İbn Rüşd'ün Aristo şerhlerine şerhler¹⁷ ve mantığa dair eserlerdir.¹⁸

- *Ruh Üzerine İbn Rüşd'ün Telhisine Dair Şerh*: Gersonides bu şerhi 1323 yılında kaleme almıştır.
- *Duyu ve Duyumlar Üzerine İbn Rüşd'ün Telhisine Dair Şerh*: Bu eser 1324 yılında kaleme alınmıştır. Bu eserde Aristo duyum, hafıza ve rüya gibi konuları ele almaktadır. Aristo'nun bu eseri İslam dünyasında *Kitabu'l-his ve'l-mahsus* olarak bilinmektedir. Latin Batı dünyasında ise bu eser *Parva Naturalia* ismi ile meşhur olmuştur. Gersonides'in yapmış olduğu şerhin bir kısmı, Alexander Altmann Tarafından *Gersonides' Commentary on Averroes' Epitome of Parva Naturalia* adıyla tahkik edilerek yayımlanmıştır.
- *Metafizik'in Orta Şerhine Şerh*: Bu eser günümüze ulaşmamıştır.

Gersonides'in Aristo'nun mantık eserlerine yapmış olduğu şerhlerin hepsi, İbn Rüşd'ün bu eserlere yapmış olduğu orta şerhlere dayanmaktadır. Bu bağlamda Gersonides *Porfiryus'un İsağojisisi, Kategoriler*,¹⁹ *Yorum Üzerine* gibi eserlere şerhler kaleme almıştır. Bunlara ilaveten Gersonides *Organon*'un *Birinci Analitikler, İkinci Analitikler, Topikler* ve *Hitabet* kısımlarını da şerh etmiştir. Ancak *Şiir* ve *Retorik* kısımlarına herhangi bir şerh yazmamıştır. Çünkü *Organon*'un bu kısımları 1337 yılında İbraniceye çevrilmiştir.

¹⁴ Charles H. Manekin, "Introduction" *The Logic of Gersonides*, 10-11.

¹⁵ Seymour Feldman, "Introduction" *The Wars of the Lord I*, 24.

¹⁶ Seymour Feldman, "Introduction" *The Wars of the Lord I*, 55.

¹⁷ Bekir Karlığa, *Batı'yı Aydınlayan İslam Düşünürü: İbn Rüşd* (İstanbul: Mahya Yay., 2014), 186.

¹⁸ Seymour Feldman, "Introduction" *The Wars of the Lord I*, 29-30.

¹⁹ Bekir Karlığa, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri* (İstanbul: Litera Yay., 2004), 391.

Geronides'in 1344 yılında vefat ettiği düşünülürse bu çevirileri görmemiş olması kuvvetle muhtemeldir.²⁰

- *Geçerli Kıyasa Dair Kitap (Sefer ha-haqaş ha-yaşhar)*: Bu eser 1319 yılında tamamlanmış ve daha sonra *Liber syllogismi recti* adıyla Latinceye çevrilmiştir. Ayrıca bu eser Charles H. Manekin tarafından *The Logic of Gersonides* adıyla İngilizceye aktarılmıştır.²¹ Gersonides'in mantık konusunda beslendiği kaynaklardan birisi Gazâlî'nin *Makasıdu'l-Felâsife*'sidir ve o dönemlerde bu eserin üç İbranice çevirisi söz konusudur. Bu çevirilerden birisi Isaac Albalag tarafından yapılan çeviri iken, diğeri anonimdir. Sonuncu çeviri ise 1350'li yıllarda Yudah b. Solomon tarafından yapılmıştır.²² Her ne kadar Gersonides mantığa dair yazmış olduğu bu eserde gerek Gazâlî'nin gerekse *Makasıdu'l-Felâsife* adlı eserin ismini zikretme de *Neşideler Neşidesi*'ne yapmış olduğu tefsirde bu eseri zikretmektedir.²³ Gazâlî'nin bu eserinin üç defa İbraniceye çevrilmiş olması, Narbonlu Musa'nın *Makasıdu'l-Felâsife*'nin mantık bölümüne şerh yazması²⁴ ve Gersonides'in *Neşideler Neşidesi*'nde bu esere referansta bulunması Gazâlî'nin, Latin Batı dünyasında olduğu gibi, Orta Çağ Yahudi düşüncesinde de tanınan bir düşünür olduğunu göstermektedir.

2. Gersonides'in Düşünce Tarihindeki Yeri

Gersonides'in yaşadığı Provence eyaleti, Anjou hanedanı tarafından yönetilen Toulouse'a bağlıydı. Bu bölgede Yahudiler korunuyor ve Avignon papası tarafından destekleniyordu. Orta Çağ Avrupa'sında Yahudilerin yaşadığı yerler olan Endülüs, Provence ve İtalya felsefe ve bilim merkezleriydi. Gersonides'in yaşadığı Provence eyaletinde ise on ikinci yüzyılın ortalarına kadar *talmudist* bir gelenek hâkim olmuştur. Ancak İspanya'dan gelen göç dalgası ile Provence'deki Yahudi nüfusu artmıştır. Bu dönemde Provence'a göç eden ailelerden en önemlisi Kimhi ve Tibbon ailesidir. Bu aileler Provence'a geldikleri zaman sahip oldukları Yahudi-Arap (Judeo-Arabic) kültürel sentezini buraya taşımışlardır. Böylece Endülüs'te devam eden ilmî ve felsefî tartışmalar buraya taşınmıştır. Kimhi ailesi daha çok İbranice gramer ve Tevrat tefsirlerine yoğunlaşırken Tibbon ailesi ise felsefî meseleler ve eserler

²⁰ Seymour Feldman, "Introduction" *The Wars of the Lord I*, 27-28. Charles H. Manekin, "Introduction" *The Logic of Gersonides*. 12-14.

²¹ Seymour Feldman, "Introduction" *The Wars of the Lord I*, 30.

²² Charles H. Manekin, "Introduction" *The Logic of Gersonides*, 7. Gad Freudenthal ve Mauro Zonta "Reception of Avicenna in Jewish Culture" *Interpreting Avicenna: Critical Essays*. ed. Peter Adamson. (New York: Cambridge Uni. Press, 2013), 225-27.

²³ Charles H. Manekin, "Introduction" *The Logic of Gersonides*, 32-33.

²⁴ Özcan Akdağ, "XIII Yüzyıl Avrupa'sında Gazâlî İmajı" *Bilimname*, XXIV (2017/2): 505.

ile alakadar olmuştur. Kimhi ailesinden olan David Kimhi (ö. 1235) Tevrat'ın pek çok bölümüne şerhler kaleme almıştır. David Kimhi ayrıca İbrani dili grameri üzerine yazılmış bir kitabın da müellifidir ve ayrıca İbn Meymûn'un öğrencisidir.²⁵

İspanya'dan göç eden Tibbon ailesine mensup olan Yehuda b. Tibbon ise felsefî ilimlerle iştigal etmekteydi. Judeo-Arabî tarzda yazılan eserler İbraniceye çevrilmeye başlandı. Yehuda ve onun oğlu Samuel b. Tibbon, Saadya Gaon'un (ö. 942), Bahya b. Pakuda'nın (ö.1120), Yehuda Halevi'nin (ö. 1141) ve İbn Meymûn'un eserlerini İbraniceye çevirdiler. Böylece Provence'ta yaşayan Yahudiler bu eserlerden ve tartışılan fikirlerden haberdar olmuştur.

Bu bölgede yaşayan Yahudiler üzerinde önemli ölçüde etkin olan düşünür İbn Rüşd'tür. Bunun birkaç nedeni vardır: Birincisi Aristo'nun görüşleri, İbraniceye çevrilen İbn Rüşd'ün şerhleri üzerinden öğrenilmiştir.²⁶ Bundan dolayı İbn Rüşd'ün Aristo şerhleri, Provence Yahudi düşünürleri açısından önem arz etmektedir. İkinci neden ise İbn Rüşd'ün önemli ölçüde İbn Meymûn'un düşünceleri üzerinde de etkili olmasıdır.²⁷ Üçüncü neden ise İbn Meymûn'un, öğrencisine yazmış olduğu mektupta İbn Rüşd'ün eserlerinin okunmasını tavsiye etmesidir. İbraniceye çevrilecek eserlerin seçilmesinde İbn Meymûn'un öğrencisine yazmış olduğu bu mektubun büyük bir etkisi olmuştur. Bu mektupta İbn Meymûn İbn Rüşd'ün Aristo şerhlerinin ve Farâbî'nin eserlerinin okunmasını önemle tavsiye etmektedir.²⁸ Bu sebeple öncelikle Farâbî ve İbn Rüşd'ün eserleri İbraniceye aktarılmıştır. Bundan dolayı Orta Çağ Avrupa'sındaki Yahudiler arasında etkin olan en önemli iki Müslüman düşünür Farâbî ve İbn Rüşd olmuştur. İbn Sînâ gibi Müslüman düşünürlerin eserleri de İbraniceye çevrilmiş olsa da bunların etkisi daha az olmuştur.²⁹

²⁵ Seymour Feldman, "Introduction" *The Wars of the Lord I*, 31-32.

²⁶ Sara Klein-Braslavy, *Without Any Doubt: Gersonides on Method and Knowledge*, çev. Lenn J. Schramm (Boston: Brill, 2011), 186.

²⁷ Seymour Feldman, "Introduction" *The Wars of the Lord I*, 31-32. İbn Rüşd'ün Yahudi düşüncesine etkisine dair bk. Ahmed Şahlan, *İbnü'r-Rüşd ve'l-fikri'l-İbriyyi'l-vasit* (Merakeş: el-Matba'tu ve'l-verakatu'l-vataniyye, 1999). Ayrıca bk. Alain de Libera, *Ortaçağ Felsefesi*, trc. Ayşe Meral (İstanbul: Litera, 2005), 208.

²⁸ İbn Meymûn'un söz konusu mektubunun çevirisi için bk. Yasin Meral, *Yahudi Düşüncesinde İslam Algısı İbn Meymûn (Maimonides) Örneği* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2017), 97-98. Stewen Harwey, "İslam Felsefesi ve Yahudi Felsefesi" *İslam Felsefesine Giriş*. ed. Richard Taylor ve Peter Adamson. trc. Cüneyt Kaya (İstanbul: Küre Yay., 2007), 389.

²⁹ Charles H. Manekin, "Introduction" *The Logic of Gersonides*, 3. Farâbî ve İbn Rüşd'ün yanı sıra önden gelen bir Yahudi düşünür olan İbn Meymûn'un da diğer Yahudi düşünürler üzerindeki etkisi oldukça fazladır. Stewen Harwey, "İslam Felsefesi ve Yahudi Felsefesi" *İslam Felsefesine Giriş*, 388.

Bu çeviri geleneği daha sonra Tibbon ailesinin diğer bir mensubu olan Moses b. Tibbon ile devam etmiştir. İbn Rüşd'ün Aristo'nun eserlerine yazdığı şerhlerin çoğunu İbraniceye çeviren Moses b. Tibbon, Yunancadan Arapçaya çevrilmiş olan matematik ve astronomiye dair bazı eserleri de İbrani diline aktarmıştır. Çeviriler neticesinde ortaya çıkan İbranice literatür, 1220 ile 1390 yılları arasında pek çok Yahudi düşünür, şarih, felsefi Tevrat tefsircisi ve bilim insanının ortaya çıkmasına sebep olmuştur.³⁰

İbn Rüşd ve İbn Meymûn'un Yahudi düşüncesine büyük bir etkisi olmakla beraber bu düşünürlerin savunduğu fikirler, Yahudi gruplar arasında birtakım tartışmalara da neden olmuştur. Sözgelimi İbn Meymûn'un *Delâletu'l-hairîn* adlı eserinin 1204 yılında Samuel b. Tibbon tarafından *Moreh Nevuhim* olarak İbraniceye çevrilmesinden yaklaşık yirmi beş yıl sonra felsefe aleyhtarı olan Yahudi gruplar İbn Meymûn takipçileri ile Kimhi ve Tibbon ailesine saldırmaya başlamıştır. Bu gruplara göre İbn Meymûn her ne kadar büyük bir Yahudi hukukçusu olsa da onun savunduğu Yunan hikmet anlayışı sapkınlıktır. Bu sebeple onun savunduğu felsefi düşünceler sansürlenmeli ve Yahudi öğretim programından çıkartılmalıdır. Buna mukabil bazı gruplar din-felsefe uzlaştırması konusunda İbn Meymûn'un çabalarının yerinde bir tutum olduğunu iddia etmişlerdir. Bu tartışmalardan dolayı her iki taraf da birbirini suçlamış; hatta bu durum birbirlerini Yahudi cemaatinden aforoz etme olayına kadar ileri gitmiştir. Bu tartışma o kadar ileri safhaya taşınmıştır ki Provence Kilisesi de olaya dahil olmuş ve 1230'lu yıllarda İbn Meymûn'un Provence'deki eserleri kilisenin emri ile yakılmıştır.³¹

İbn Rüşd ve İbn Meymûn'un Provence Yahudi düşünürleri üzerindeki etkisi yadsınmaz. Bu sebeple söz konusu iki düşünür, Gersonides'in entelektüel hayatında önemli ölçüde etkili olmuştur. Her ne kadar *The Wars of the Lord* adlı eserde Aristo etkisi söz konusu olsa da Gersonides'in Aristo algısı İbn Rüşd'ün şerhlerine ve İbn Meymûn'a dayanmaktadır. Dolayısıyla İbn Rüşd ve İbn Meymûn bir anlamda Gersonides'in hocalarıdır.³² Ayrıca Gersonides, İbn Rüşd ile zirvesine ulaşmış olan İslam felsefesi geleneğinin Avrupa'daki devam ettiricisidir.³³

On dördüncü yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'da Aristo felsefesinin etkisi ve popülaritesi azalmaya başlamıştır. Gersonides'in çağdaşı olan Ockhamlı William, Oresmeli Nicholas, Jean Buridan ve Autrecourtlu Nicholas Aristo felsefesini eleştirmeye ve ondan az da olsa bir şeyler koparmaya

³⁰ Seymour Feldman, "Introduction" *The Wars of the Lord I*, 33.

³¹ Seymour Feldman, "Introduction" *The Wars of the Lord I*, 33. Alain de Libera, *Ortaçağ Felsefesi*, 178 ve 209.

³² Seymour Feldman, "Introduction" *The Wars of the Lord I*, 34-35.

³³ Seyyid Hüseyin Nasr-Oliver Leaman, *İslam Felsefesi Tarihi II*, 419.

başlamışlardır. Bu gelişmeler Yahudi düşüncesini de etkilemiştir. On beşinci yüzyılın başlarında Hasdai Crescas (ö. 1411), kaleme aldığı *Or Adonay* (*Tanrı'nın Nuru*) adlı eserini 1410 yılında yayımlamıştır. Bu eserden sonra Aristo felsefesi Yahudi filozof ve düşünürleri arasındaki nüfuzunu yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştır. Nepal'e yerleşen Avravel ailesi ve Isaac Arama (ö. 1494) Platoncu bir çizgiyi benimsemişler ve bunlar anti-Aristocu bir tutum içerisinde olmuşlardır.³⁴ Bu kişiler arasında Crescas önemli bir yere sahiptir. Zira anti-Aristocu bir tutum içerisinde olan Crescas'ın hedefinde Meşşai geleneğinin Yahudi temsilcileri olan İbn Meymûn ve Gersonides vardır. Crescas'la aynı çizgide olan Don Isaac Avravel (ö. 1509) de Gersonides'in Tevrat'a yapmış olduğu tefsirleri hedef almış ve eleştiriye tabi tutmuştur.³⁵

3. Tanrı'nın Savaşları (Milhamot Ha-Şem)

Gersonides'in en önemli eseri olan bu çalışmanın amacı Yahudiliği sapkın fikirlere karşı savunmaktır. Gersonides Tevrat'ta yer alan bir ifadeden mülhem³⁶ bu esere *Tanrı'nın Savaşları* adını vermiştir.³⁷ Bu eser parça parça taslaklar halinde kaleme alınmış ve yaklaşık on iki yılda tamamlamıştır.³⁸

Saadya Gaon, Yehuda Halevi ve İbn Meymûn gibi pek çok Yahudi düşünür eserlerini Judeo-Arabî tarzda kalem almışlardır. Moses ibn Tibbon tarafından İbn Rüşd'ün Aristo şerhleri İbraniceye çevrilmiş ve bu çeviriler neticesinde İbrani dili felsefî ve bilimsel meselelerin kaleme alınabileceği bir dil haline gelmiştir. Gersonides de bu miras içerisinde yetişmiş ve eserlerini İbranice olarak kaleme almıştır. Gersonides'in dili birtakım felsefî eserler gibi ağıdalı bir üsluba sahip olmayıp oldukça anlaşılır ve sadedir.³⁹

Gersonides'in bu eseri İslam ve Yahudi felsefesinin temel sorunlarını özetleyen altı kitaptan oluşmaktadır.⁴⁰ Kitapların her bir bölümünde farklı konular ele alınmaktadır. Eseri oluşturan kitaplar ve ele aldığı konular özetle şöyledir:

Birinci kitap, ruhun ölümsüzlüğü meselesini,

İkinci kitap, rüya, vahiy/ilham ve kehanet gibi gelecekte haber vermeye dair meseleleri,

Üçüncü kitap, Tanrı'nın ilmi meselesini,

Dördüncü kitap, Tanrı'nın inayeti meselesini,

³⁴ Seymour Feldman, "Introduction" *The Wars of the Lord I*, 45.

³⁵ Seymour Feldman, "Introduction" *The Wars of the Lord I*, 46.

³⁶ Çölde Sayım, 21:14. "Tanrı'nın Savaşları Kitabı'nda şöyle yazılıdır..."

³⁷ Seymour Feldman, "Introduction" *The Wars of the Lord I*, 55-56.

³⁸ Seymour Feldman, "Introduction" *The Wars of the Lord I*, 57-58.

³⁹ Seymour Feldman, "Introduction" *The Wars of the Lord I*, 59-60.

⁴⁰ Alain de Libera, *Ortaçağ Felsefesi*, 218.

Beşinci kitap, semavî cisimleri ve

Altıncı kitap, âlemin yaratılışı meselesini ele almaktadır.

3.1. Birinci Kitap

Eserin birinci kitabı ruhun ölümsüzlüğü meselesine ayrılmıştır. Burada Aristo şarihi Afrodisyalı İskender, Themistus ve İbn Rüşd'ün ruh görüşüne yer verilmekte ve onların argümanları detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Bu meyanda Gersonides, yukarıda adını saydığımız düşünürlerin isimlerini sık sık zikretmektedir. Her ne kadar eseri İngilizceye çeviren ve bu esere giriş yazan Feldman zikretme de Gersonides, İbn Rüşd'ün aktarımını temele alarak Farabî ve İbn Sînâ'nın⁴¹ görüşlerine de yer vermektedir.⁴²

Ölümsüzlük konusunda Gersonides, insan aklının faal akılla ya da Tanrı ile birleşeceği/ittisal edeceği düşüncesini kabul etmemektedir. Ona göre insanın heyulanî akli (maddî akıl) ölüm ile birlikte bozulacaktır. Müstefad akıl ise ölümden sonra baki kalacak olan şeydir. İnsanın Tanrı suretinde yaratılmış olması, onun akla sahip olduğunun göstergesidir. İnsanı ölümsüz kılan yeti de budur.⁴³ İbn Meymûn ise ölümden sonra bakî kalan ruhların, insanın doğumu esnasında sahip olduğu ruh ile aynı olmadığı görüşündedir. Çünkü insanın doğum esnasında sahip olduğu ruh, sadece istidat kuvvesidir. Ölümden sonra bedenden ayrılan şey ise bilfiil hâsıl olan şeydir.⁴⁴ Görüldüğü gibi ölümden sonra bakî kalan ruh konusunda Gersonides'in iddiası ile Farabî⁴⁵ ve İbn Meymûn'un iddiaları örtüşmektedir. Ancak Gersonides, ruhun ebedî mutluluğu elde etmesi konusunda Farabî ve İbn Meymûn'dan ayrılmaktadır.⁴⁶

3.2. İkinci Kitap

Eserin ikinci kitabı Tanrı-insan ilişkisine ayrılmıştır. Burada Gersonides kehanet, sadık rüya ve nübüvvet meselesini ele almaktadır. Ona göre Tanrı gayri maddi olan faal akıl vasıtasıyla nebilerle iletişim kurarken, semavî küreler vasıtasıyla kâhinler ve rüya yorumcularıyla konuşmaktadır.⁴⁷

⁴¹ Turan Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, İz Yay. İstanbul, 2005, 39-40.

⁴² Seymour Feldman, "Introduction" *The Wars of the Lord I*, 171, 181, 210.

⁴³ Seymour Feldman, "The Synopsis of Book One" *The Wars of the Lord I*, 84.

⁴⁴ İbn Meymûn, *Delaletu'l-hâirîn*, 1/70. Ayrıca bk. Mehmet Aydın "İbn Meymûn Düşüncesinde Ölümsüzlük" *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2004): 53-74.

⁴⁵ Fârâbî, "Fusûsu'l-medenî (76. bölüm)" *Fârâbî'nin İki Eseri*, çev. Hanifi Özcan, İstanbul: İFAV Yay., 2005, 113. Bedenden kurtularak mutluluğa ulaşan nefis için bk. Fârâbî, *es-Siyâsetu'l-medeniyye*, thk. Fevzi en-Neccar, Beyrut: Dâru'l-meşrik, 1993, 82. Ayrıca bk. *el-Medinetu'l-fâdila*, thk. Elbir Nasrî Nadir, Beyrut: Dâru'l-meşrik, 2002, 137.

⁴⁶ Nasr-Leaman, *İslam Felsefesi Tarihi*, II, 424.

⁴⁷ Seymour Feldman, "Introduction" *The Wars of the Lord II* (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1987), 3-4.

Bir insanın peygamber olabilmesi için akıl bakımından kâmil olması gerekir. Dolayısıyla peygamberler sahip oldukları akla göre faal akıldan feyz alırlar. Peygamberler arasındaki derece farkının nedeni alınan feyzin farklılığından kaynaklanmaktadır. Nasıl ki bir insanın görme duygusu kuvvetli ise ve ona göre gördüğü şeyi idrak ediyorsa, aynı şekilde peygamberin aklının kemali de faal akıldan gelen bu feyzi anlama konusunda farklılık arz etmektedir.⁴⁸ Bu konuda Gersonides, selefi İbn Meymûn'u takip etmektedir. Nitekim İbn Meymûn'a göre;

a) Nübüvvet, aklî, ruhî, ahlakî ve fiziksel olarak birtakım kriterlere sahip olan kişiye faal akıl vasıtasıyla Tanrı'dan gelen bir feyzdür.

b) Bu feyz öncelikle alıcının aklını ve tahayyülünü etkiler.

c) Nübüvvet Tanrı'nın iradesine bağlıdır. Nübüvveti hak etmiş bir kişiden Tanrı, bu niteliği alabilir.

d) Nübüvvet, insanoğlunun ahlakî-siyasi kemali ile ilişkilidir.

e) Nebi, filozoftan farklıdır. Çünkü nebinin akılı, faal akıl tarafından etki altına alınırken, filozof, faal akıldan gelen feyzi alır.

f) İbn Meymûn'a göre Musa ve Tevrat'ta yer alan diğer nebilere arasında belirgin bir fark vardır.⁴⁹

Her ne kadar Gersonides nübüvvet ile alakalı hususlarda İbn Meymûn'u takip etse de yine de bazı noktalarda ondan ayrılmaktadır. Sözgelimi Gersonides, nübüvveti sıra dışı bilişsel bir olgu olarak görürken İbn Meymûn ise nübüvveti normal bir fenomen olarak görmektedir. Yine İbn Meymûn peygamberin, filozofun erişemeyeceği sezgisel⁵⁰ birtakım teorik bilgilere eriştiğini iddia ederken, Gersonides bu konuya değinmemektedir. Diğer bir ayrılık noktası ise şudur: İbn Meymûn, Musa'nın nübüvveti ile Tevrat'ta yer alan diğer nebilere nübüvveti arasında belirgin bir fark olduğunu iddia ederken⁵¹ Gersonides bu konuya temas etmemektedir.⁵²

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi İbn Meymûn'a göre nebilere, filozofların erişemediği birtakım bilgilere akıl yürütme olmaksızın doğrudan erişebilir. Mesela âlemin hudusu meselesi bunlardan birisidir. Felsefî argümanlar âlemin hudusunu kanıtlama konusunda yetersizdir ve bu konuya ilişkin bilgiyi bize

⁴⁸ Gersonides, *The Wars of the Lord II*, 56. Seymour Feldman, "The Synopsis of Book Two" *The Wars of the Lord II*, 13.

⁴⁹ Feyzin farklılığına dair bk. İbn Meymûn, *Delâletu'l-hâirîn*, II/37. Seymour Feldman, "The Synopsis of Book Two" *The Wars of the Lord II*, 15-16.

⁵⁰ Hatta Gersonides aklî argümanın sezgisel olandan daha üstün olduğu kanaatindedir. Feldman, 19.

⁵¹ İbn Meymûn, *Delâletu'l-hâirîn*, II/35.

⁵² Seymour Feldman, "The Synopsis of Book Two" *The Wars of the Lord II*, 16.

vahiy vermektedir.⁵³ Diğer bir deyişle nebi, âlemin hâdis olduğunu akıl yürütmeye dayalı olarak değil, sezgisel olarak bilmektedir. Bu konuda İbn Meymûn, “Bu durum benim için doğrulanınca ve bu mesele yani âlemin kadîm ya da hâdis olmasının mümkün olduğu kabul edilince, ben, nübüvvet cihetiyle bu meselenin kabul edilmesi gerektiğini düşünüyorum. Çünkü nübüvvet, nazarı kuvve ile ulaşmadığımız meseleleri bize açıklar”⁵⁴ demektedir ve akıl yoluyla kanıtlanması mümkün olmayan meselelerde vahye öncelik vermektedir.

3.3. Üçüncü Kitap

Eserin bu kısmında Gersonides Tanrı'nın ilmine dair tartışmalara temas etmektedir. Tanrı tikelleri bilir mi? Gersonides Tanrı'nın tikelleri bilip bilmediği ve eğer biliyorsa bu durumun insan özgürlüğüne zarar verip vermeyeceği meselesini ele almakta ve tartışmaktadır. Orta Çağ'da gerek İslam düşüncesi gerekse Yahudi ve Hristiyan düşüncesinde Tanrı'nın ilmine dair tartışmanın, O'nun tikelleri bilip bilmediği meselesi üzerinde yoğunlaştığını söyleyebiliriz.⁵⁵ Müslüman bir coğrafyada yetişen İbn Meymûn bu konuya eğilmiş ve Tanrı'nın tikelleri tek tek kendi zatlarında bildiğini temellendirmeye çalışmıştır.⁵⁶

Teistik gelenekte Tanrı'nın her şeyi bildiği kabul edilmektedir. Eğer Tanrı her şeyi biliyorsa, o zaman geleceğe ilişkin durumları da bilir. Tanrı'nın geleceğe ilişkin durumları bilmesi halinde insanların yapacağı tüm fiiller belirlenmiş olacaktır. Dolayısıyla fiilin neticesinde ortaya çıkan sorumluluk olgusu ortadan kalkacak ve mükafat-ceza denilen şeyler anlamsız hale gelecektir.⁵⁷ Bunu temele alan düşünürler Tanrı'nın her şeyi bilmesi olgusunun, insanın özgürlüğünü ortadan kaldıracığını iddia etmişlerdir. Bu meseleye birkaç fasıl ayıran Gersonides'in selefi İbn Meymûn, Tanrı'nın tikelleri bildiğini ve bunları bilmesinin O'nun ilminde herhangi bir çokluğa neden olmadığını belirtmektedir. Bunun yanı sıra İbn Meymûn, Tanrı'ya atfedilen ilim

⁵³ Seymour Feldman, “The Synopsis of Book Two” *The Wars of the Lord II*, 17-18.

⁵⁴ İbn Meymûn, *Delâletu'l-hâirîn*, II/16.

⁵⁵ Rahim Acar, “Yaratan Bilmezse Kim Bilir? İbn Sînâ'ya Göre Allah'ın Cüz'ileri Bilmesi” *İslâm Araştırmaları* 13 (2005): 1-23.

⁵⁶ İbn Meymûn, *Delâletu'l-hâirîn*, III/21.

⁵⁷ İlkeler kendilerinden sudur eden şeyleri bilirler. Zira âlim olması bakımından âlimden ortaya çıkan şeyin zorunlu olarak bilinir olması gerekir. Aksi takdirde bu şeylerin ortaya çıkışı, doğal şeylerin birbirlerinden ortaya çıkmaları gibi olur. İbn Rüşd'ün belirttiği üzere, bu ilk düşünce Tanrının nesnelere bildiğini kabul edenlerin görüşüdür. İkinci düşünce ise onun kendi dışındaki şeyleri bilmediğini kabul edenlerin düşüncesidir. Bu kimseler ilmin eşadlı bir isim olduğunun farkına varmamış ve onun tek bir manaya geldiğini düşünmüşlerdir. İbn Rüşd'e göre Aristoteles ve onun takipçileri Faal aklın kendi altlarında bulunan âlemde yani ay altı âlemindeki şeyleri bildiğini kabul etmişlerdir. Gök cisimlerinin aklılarında da durum bu şekildedir. Çünkü bu durumun faal akıl için uygun olmasıyla, onun üstünde yer alan ilkeler için uygun olması arasında fark yoktur. Salih Yalın “İbn Rüşd ve Metafizik”, *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*. ed. Eyüp Bekir yazıcı (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 627-628.

sıfatı ile insana atfedilen ilim sıfatının aynı manada kullanılmaması gerektiğini beyan etmektedir. Zira Tanrı'nın ilmine dair sorunlar Tanrı'ya ve insana atfedilen ilim sıfatının aynı manada anlaşılmasından kaynaklanmaktadır.⁵⁸

Gersonides ise Tanrı'nın sıfatlarına ve ilmine ilişkin İbn Meymûn'un anlayışını eleştirmekte ve bu konuda onun yeterli bir argüman sunmadığını iddia etmektedir. Çünkü İbn Meymûn'un sıfatlar konusundaki tutumu yani negatif teoloji anlayışı bize Tanrı hakkında yeterli bilgi vermeyecektir. Sözelimi Tanrı'nın kötü olmadığını söylemek, O'nun iyi olduğu manasına delalet etmez. Şayet bu dünyadaki şeyler hakkında kullandığımız ifadelerin tazammunlarında devamlılık söz konusu değilse, bu ifadeleri Tanrı hakkında kullanmamızın da bir manası olmayacaktır.⁵⁹ Dolayısıyla "Tanrı merhametlidir" ifadesi ile "İbrahim merhametlidir" ifadesi kısmen de olsa ortak bir anlamı barındırmalıdır. Tanrı hakkında kullanılan bir sıfatın temel/asıl referansı Tanrı iken, ikincil referansı daha aşağıda yer alan varlıklardır. Diğer bir deyişle bu tür sıfatlar kâmil manada Tanrı'ya atfedilirken daha alt düzeyde Tanrı dışındaki diğer varlıklara atfedilir. Eğer Tanrı, İbn Meymûn'un düşündüğü gibi bizim idrakimizin ötesinde ise, o zaman Tanrı'yı taklit etmenin ve O'na ibadet etmenin ne anlama geldiğine dair idrak sahibi olamayız.⁶⁰

Gersonides Tanrı'nın ilim sahibi olduğunu kabul etmektedir ancak Tanrı'nın tikelleri bilmediğini düşünmekte ve bu konuda iki argüman sunmaktadır: Birinci argümana göre tikelleri bilmek için duyu organlarına sahip olmak gerekir. Tanrı'nın duyu organları olmadığına göre O'nun tikelleri bilmesi söz konusu olamaz. İkinci argüman ise insanın özgürlüğünü temele almaktadır. İnsan özgür irade sahibi bir varlıktır. İnsanın özgür olması onun yapacağı fiillerin önceden belirlenmemesini gerektirir. Diğer bir deyişle özgürlük, geleceğe dair tüm durumların belirlenmemiş ve tamamlanmamış olmasını gerektirir. Dolayısıyla insanın geleceğe ilişkin fiilleri mümkün kategorisinde yer alır ve Tanrı da bu fiilleri mümkün olarak bilir. Görüldüğü üzere Gersonides mutlak ilmi (*omniscience*) farklı bir tarzda yorumlamakta ve Tanrı'nın mutlak ilmi ile insanın özgürlüğü arasında ortaya çıkan sorunu çözmeye çalışmaktadır. Ona göre âlim-i mutlaklık, her şeyi bilmek değil, *bilinebilir olan şeyleri* bilmektir. İnsanların geleceğe ilişkin fiilleri ise bilinebilir olan şeyler kategorisinde değildir.

⁵⁸ İbn Meymûn, *Delâletü'l-hâirîn*, III/20, 544. Seymour Feldman, "The Synopsis of Book Three" *The Wars of the Lord II*, 77-78.

⁵⁹ Seymour Feldman, "The Synopsis of Book Three" *The Wars of the Lord II*, 79. İbn Meymûn'a yönelik eleştiri için bk. 107. Eliezer Schweid, *The Classic Jews Philosophy*. trans. Leonard Levin (Boston: Brill, 2008), 345-46. Eliezer bu eserinde çoğunlukla Gersonides'in düşüncesini Aristo ve İbn Meymûn ekseninde ele alarak İbn Rüşd'ü göz ardı etmiş gibidir. Oysa Geronides eserinde defalarca İbn Rüşd'ün görüşlerini zikretmektedir. İbn Rüşd'ü göz ardı ederek Gersonides'in felsefesini doğrudan Aristo'ya dayandırmak problemlili görülmektedir.

⁶⁰ Seymour Feldman, "The Synopsis of Book Three" *The Wars of the Lord II*, 80 ve 107.

Bu sebeple insanların geleceğe ilişkin mümkün fiilleri ne insan tarafından ne de Tanrı tarafından bilinebilir.⁶¹

3.4. Dördüncü Kitap

Eserin bu kısmında Gersonides ilahî inayet konusunu ele almakta ve şu sorulara cevap aramaktadır: Yaratılmış olan şeylere ilişkin Tanrı'nın inayeti var mıdır? Tanrı'nın inayeti varsa, şu hâlde niçin kötü insanlar iyi, iyi insanlar ise kötü bir hayat sürmektedir? İlahî inayet konusu Orta Çağ'da gerek İslam düşüncesinde gerekse Yahudi ve Hristiyan düşüncesinde tartışılan bir mesele olmuştur. Nitekim İbn Meymûn *Delâletu'l-hâirîn* adlı eserde Epikür, Aristo, Eş'ari, Mutezilî ve Yahudi inayet anlayışı olmak üzere beş görüşü zikretmekte ve açıklamaktadır.⁶² İbn Meymûn, Tanrı'nın insana karşı olan inayetinin, insanın aklî ve ahlakî kemaline göre olduğu görüşünü benimsemekte ve şunları ifade etmektedir;

“Diğer canlılar -daha da ötesi bitkiler ve bunların dışındaki diğer şeyler-konusundaki görüşüm, Aristo'nun görüşü gibidir. Ben, herhangi bir yaprağın kendisine eşlik eden bir inayet ile düştüğüne, bir örümceğin bir sivrisineği yemesinin Tanrı'nın kazası ve o andaki belli bir iradesi ile gerçekleştiğine inanmıyorum... Bana göre kabul ettiğim konulardaki ilâhî inayet, ilâhî feyze tabidir... Aristo'nun zikrettiği gibi, geminin batması sonucu orada bulunanların hepsinin boğulması ve evin çatısının çökmesi neticesinde evde bulunan kişilerin ölmesi, her ne kadar bu olaylar tesadüf eseri olsa da bizim düşüncemize göre söz konusu insanların gemiye binmesi ve yine söz konusu insanların o evde oturmaları tesadüf eseri değildir. Aksine bu olaylar, kanunlarının nasıl işlediğini akıllarımızın kavrayamadığı Tanrı'nın hükümlerinde belirlenmiş olan *hak etme* hasebiyle ilâhî iradeye bağlı olarak gerçekleşmiştir.”⁶³

Gersonides her ne kadar ilahî ilim konusunda İbn Meymûn'un görüşlerine katılmasa da inayet konusunda onu takip etmekte; hatta onun yaptığı şekilde bir tasnif yapmakta ve Eş'arilik ile Mutezile ekolünün yaklaşımını da burada serdetmektedir.⁶⁴ Ona göre Tanrı'nın inayeti, yaratılmış her şeye eşlik etmektedir. Bu konuda Eyüp kıssasında geçen Eyüp, Elifaz, Bildat ve Zofar'ın konuşmalarına yer veren Gersonides, ilahî inayetinin bütün bireyleri kapsamadığı kanaatindedir. Gersonides ilahî ilim konusunda İbn Meymûn'un

⁶¹ Seymour Feldman, “The Synopsis of Book Three” *The Wars of the Lord II*, 82-83.

⁶² İbn Meymûn, *Delâletu'l-hâirîn*, III/17. Fasil.

⁶³ İbn Meymûn, *Delâletu'l-hâirîn*, III/17, 532-33.

⁶⁴ Gersonides, *The Wars of the Lord II*, 156.

görüşlerini kabul etmese de inayet konusundaki yaklaşımını aynen devam ettirmektedir. Çünkü ilim ve inayet arasında bir özdeşlik söz konusu değildir.⁶⁵

Gersonides birisi genel diğeri özel olmak üzere iki tür ilahî inayetin olduğunu söyler. Genel olan inayet türünde âlemdaki düzen ve intizam söz konusudur ve her şey, mevcudatın güneş ışığından pay alması gibi bu inayetten pay alır. Bu inayet semavî küreler vasıtasıyla gerçekleşen inayettir.⁶⁶

İkinci inayet ise Tanrı'nın, semavî küreler olmaksızın doğrudan Faal akıl vasıtasıyla bahşettiği inayettir. Faal akıldan gelen feyz tùmeldir/geneldir; ancak bireyler kendi kazanımlarına göre bu feyzen pay alırlar.⁶⁷ Bu inayette de akıl ve ahlakî kemal ön plandadır. İnsanlar Tanrı ile olan bağlarını kestikleri zaman, inayet kesilir ve söz konusu kişilerin başına birtakım olumsuzluklar gelir. Eğer inayet bu dünyada kesilmezse ölüm sonrası hayatta da sürekli devam eder.⁶⁸

Eğer her şey inayet kapsamında gerçekleşiyorsa, âlemde meydana gelen kötülükler nereden kaynaklanmaktadır? Gersonides bu konuda da İbn Meymûn'u⁶⁹ takip etmekte kötülüğün, insanın arzularını aşırı şekilde tatmin etme isteğinden veya maddenin tabiatından kaynaklandığını belirtmektedir. Çünkü kötülük madde ve maddeye ilişkin şeylerde söz konusudur.⁷⁰

3.5. Beşinci Kitap

Eserin bu kısmında Gersonides astronomiyle alakalı konulara eğilmektedir. Astronomide o, Aristo ve Batlamyus'un (Ptolemy) görüşlerini benimsemektedir. Yani Gersonides de diğeri pek çok Orta Çağ düşünürü gibi arzın sabit olduğu ve diğeri semavî kürelerin onun etrafında döndüğü görüşünü kabul etmektedir.⁷¹

Gersonides'e göre âlemdaki düzen teleolojik olmakla birlikte aynı zamanda insan merkezlidir. Çünkü âlemdaki her şeyin gayesi insana faydalı olmaktır. "Tanrı, ışık olsun diye buyurdu ve ışık oldu. Tanrı ışığın iyi olduğunu gördü ve onu karanlıktan ayırdı"⁷² pasajını da bu bağlamda yorumlayan Gersonides, semavî cisimlerin hepsinin bir şekilde insanın faydasına matuf olarak

⁶⁵ Seymour Feldman, "The Synopsis of Book Four" *The Wars of the Lord II*, 143-44.

⁶⁶ Seymour Feldman, "The Synopsis of Book Four" *The Wars of the Lord II*, 146-47. Salih Yalın "İbn Rüşd ve Metafizik", 625.

⁶⁷ Seymour Feldman, "The Synopsis of Book Four" *The Wars of the Lord II*, 146. İbn Meymûn'un benzer ifadeleri için bk. *Delâletu'l-hâirîn*, III/17. Fasıll.

⁶⁸ Seymour Feldman, "The Synopsis of Book Four" *The Wars of the Lord II*, 147-48.

⁶⁹ İbn Meymûn, *Delâletu'l-hâirîn*, III/16.

⁷⁰ Seymour Feldman, "The Synopsis of Book Four" *The Wars of the Lord II*, 150.

⁷¹ Seymour Feldman, "The Synopsis of Book Five" *The Wars of the Lord III*, (Philadelphia: The Jewish Publication Society, 1999), 6-8.

⁷² Yaratılış, 1:3-4.

yaratıldığını düşünür.⁷³ Dolayısıyla âlemdeki özellikle de semavî cisimlerdeki düzen ve gaye mekanistik şekilde bir teleoloji değil, akıl sahibi bir ilke veya failin tedbiri dolayısıyla böyledir. Bu bağlamda ay altı âlemdeki organik oluşumlar faal aklın tedbirindeyken, semavî cisimler ise Tanrı'nın tedbirindedir. Ay altı âlemde etkin ve hâkim olan şey faal akıl olsa da her şeyin nihai amacı ve birliğinin temelindeki varlık Tanrı'dır.⁷⁴ İşte bu teolojik ve felsefî durum, Gersonides'i astronomik konulara eğilmeye sevk etmiştir. Çünkü sema, ilahî planı ortaya koyan bir yapıya sahiptir. Bu konuda Gersonides, İbn Bâcce'ye kadar uzanan ve İbn Rüşd ve İbn Meymûn'la devam eden Endülüs geleneğinin takipçisidir.⁷⁵

3.6. Altıncı Kitap

Eserin bu kısmında Gersonides âlemin kadîm olup olmadığı meselesini tartışmaktadır. Selefî olan İbn Meymûn âlemin yaratılmış olduğu konusunda bir burhan getirilemeyeceğini; bundan dolayı şeriatın bildirdiği ilkenin kabul edilmesi gerektiğini iddia etmişti.⁷⁶ Âlemin kadîm olduğuna dair deliller ile âlemin hâdis olduğuna dair deliller iddialarını kanıtlayacak düzeyde burhanî değildir.⁷⁷ İbn Meymûn âlemin hudusuna ve kıdemine ilişkin bir kanıt ortaya konulamayacağını iddia ederken, Gersonides ise bu konuda farklı düşünmektedir. Gersonides'e göre bilimsel araştırma ile yani felsefî bir metotla âlemin hâdis olduğu ortaya konulabilir. Her ne kadar bir mesele, felsefî bir metotla şu an temellendirilmemiş olsa da bu durum, o meselenin ileriki bir zamanda felsefî bir yolla temellendirilemeyeceği anlamına gelmez.⁷⁸

Âlemin hâdis mi kadîm mi olduğu konusundaki tartışmalara baktığımız zaman bu konuda üç yaklaşımın olduğu söylenebilir:

a) Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi teistik dinlerin kabul ettiği *yoktan yaratma düşüncesi*,

b) Ezeli bir maddenin var olduğu ve Tanrı'nın bir sanatkâr misali her şeyi bu maddeden yarattığını iddia eden *Eflatun'un düşüncesi*,

c) Plotinus, Proclus, Farâbî ve İbn Sînâ gibi düşünürler tarafından savunulan *sudur teorisi*.⁷⁹

⁷³ Seymour Feldman, "The Synopsis of Book Five" *The Wars of the Lord III*, 10-12. Salih Yalın "İbn Rüşd ve Metafizik", 625.

⁷⁴ Seymour Feldman, "The Synopsis of Book Five" *The Wars of the Lord III*, 20-21.

⁷⁵ Nasr-Leaman, *İslam Felsefesi Tarihi II*, 428-29.

⁷⁶ İbn Meymûn, *Delâletu'l-hâirîn*, II/15, 16, 23 ve 25. Fasil.

⁷⁷ Seymour Feldman, "The Synopsis of Book Six" *The Wars of the Lord III*, 193-94. İbn Meymûn, *Delâletu'l Hairin*, II/21-22. Fasil.

⁷⁸ Eliezer Schweid, *The Classic Jews Philosophy*. 338.

⁷⁹ Seymour Feldman, "The Synopsis of Book Six" *The Wars of the Lord III*, 194-95.

Gersonides, İbn Meymûn'un aksine, âlemin hâdis olduğuna dair delil getirilebileceğini düşünmektedir. Bu bağlamda o, âlemin ezeli olduğu konusunda Aristo'nun görüşüne karşı çıkmakta, âlemin hâdis olduğunu Eflatun'un düşüncesini revize ederek ispatlamaya çalışmakta ve âlemin yok olmayacağını yani ebedi olduğunu⁸⁰ kanıtlamaya çalışmaktadır. Gersonides'e göre âlemde teleolojik/gaî bir yapı söz konusudur ve bu gaye şeylerin kendi zatından kaynaklanmamaktadır. Şeylerin, söz konusu gayeye yönelmesi kesinlikle tesadüf eseri olmayıp bir failin tahsisi iledir.⁸¹

Gersonides'e göre yaratılmış bir şeyde üç haslet vardır: *Bir gayeye matuf olma, zatî olmayan niteliklere sahip olma ve diğer fenomenlerle ilişkili olan bir gayeye matuf olma*. Eğer bir şey bu hasletlere sahipse, o şey yaratılmıştır. Tecrübemize göre çevremizdeki şeyler bu nitelikleri taşımaktadır. Benzer şekilde tüm semavî cisimler de ay altı âlemdeki şeyleri tedbir etme gayesine matuf olduklarına göre onlar da yaratılmıştır.⁸² Yine semavî kürelerden sadır olan fiiller farklı farklıdır. Eğer semavî kürelerin tabiatı aynı olsaydı, bu durumda onlardan sadır olan fiiller bu kadar çeşitli olmayacaktı. Onlardan sadır olan fiiller farklı farklı olduğuna göre onları bu şekilde tanzim eden bir kasıt ve irade söz konusudur ki bu da Tanrı'nın iradesi ve kastıdır.⁸³

Görüldüğü gibi Gersonides âlemin hâdis olduğunu iddia etmekte ve İbn Meymûn'un aksine bunun, felsefî bir yöntemle kanıtlanabileceğini düşünmektedir. Yaratmaya ilişkin Gersonides'in yaklaşımı geleneksel Yahudi düşüncesinden farklıdır. Geleneksel Yahudi düşüncesine göre âlem yokluktan yaratılmıştır. Gersonides ise yoktan yaratma anlayışının birtakım güçlükler doğuracağı kanaatindedir. Bu güçlüklerden birisi gayri maddî olan bir varlıktan, maddî olan bir şeyin nasıl meydana geldiğidir. Tecrübemize göre maddî şeyler, yine maddî olan bir şeyden meydana gelmektedir. Bunun yanı sıra gayri maddî bir şeyden maddî bir şeyin meydana geldiği konusunda da bir tecrübemiz söz konusu değildir. İbn Meymûn'a göre eğer uygun kanıtlar olsaydı, Eflatun'un görüşünü benimsenebilirdi. Ancak bu görüş Kutsal Kitab'a aykırıdır. Eğer Kutsal kitap bize yoktan yaratmayı bildiriyorsa, doğru olan budur.⁸⁴ Gersonides'e göre Tevrat'ta geçen pasajlar, akıllar hariç, mevcudatta

⁸⁰ Ayrıca bk. Nasr-Leaman, *İslam Felsefesi Tarihi*, II, 422. Stewen Harwey, "İslam Felsefesi ve Yahudi Felsefesi" *İslam Felsefesine Giriş*, 397-98. Âlemin ebedi olup olmadığı konusunda bk. İbn Meymûn, *Delaletu'l-hairin*, II/27. Fasil.

⁸¹ Seymour Feldman, "The Synopsis of Book Six" *The Wars of the Lord III*, 196. Eliezer Schweid, *The Classic Jews Philosophy*. 338. İslam düşüncesindeki tartışmalar için bk. Arife Ünal Süngü "İslâm Felsefesinde Âlemin Yaratılışı ve İşleyişi ile İlgili Tartışmalar" *JosReSS* 3 (2017): 93-108.

⁸² Gersonides, *The Wars of the Lord III*, 258-269. Eliezer Schweid, *The Classic Jews Philosophy*. 340-41.

⁸³ Gersonides, *The Wars of the Lord III*, 1255-56. İbn Rüşd, *Tutarsızlığın Tutarsızlığı*, 260-61.

⁸⁴ İbn Meymûn, *Delâletu'l-hâirîn*, II/25

ki şeylerin kendisinden önceki bir şeyden yaratıldığına delalet etmektedir. Gersonides, “Tanrı ışık olsun dedi” (Yaratılış, 1:3) pasajını akılların/meleklerin yoktan yaratıldıkları şeklinde yorumlamakta ve *Yaratılış* kıssasında zikredilen diğer şeylerin hepsinin, kendisinden önce var olan şeylerden yaratıldığını düşünmektedir. Nitekim “Tanrı, “Suların ortasında bir kubbe olsun, suları birbirinden ayırsın” diye buyurdu” (Yaratılış, 1:6) pasajı da buna delalet etmektedir.⁸⁵

Öyle görünüyor ki Gersonides yaratma konusunda *temel bir maddenin (prime matter)* varlığını kabul ediyor gibidir. Eflatuncu yaratma anlayışı ile yoktan yaratma anlayışının doğurduğu sorunlara dikkat çektikten sonra Gersonides üçüncü bir alternatifin olduğunu söyler. Buna göre *âlem bir bakıma yokluktan yaratılmışken bir bakıma önceden var olan başka bir şeyden yaratılmıştır*. Âlem varlığını devam ettirdiği sürece bir maddeden yaratılmıştır. Bu madde formdan yoksun/hali olduğu için de bir anlamda yoktan yaratılmıştır. Bu görüş kabul edildiğinde hem yoktan yaratma anlayışı hem de Eflatuncu yaratma anlayışından kaynaklanan güçlükler ortadan kalkmış olacaktır. Eflatunun teorisinde kaos halinde bile maddenin bir hareketi söz konusudur. Eğer maddenin suretsiz olduğu kabul edilirse, hareket de söz konusu olmayacaktır. Böylece ortaya çıkan sorun da bertaraf edilmiş olacaktır. Yoktan yaratmada da âlemin var olan bir cevherden yaratıldığı kabul edilmemektedir. Dolayısıyla üçüncü alternatifte, âlemin yaratılışı/oluşu için bir cevher var sayılmaktadır. Bu düşünce kabul edildiğinde yoktan yaratma konusundaki güçlükler de bertaraf edilmiş olacaktır.⁸⁶

Altıncı kitapta mucize konusuna da değinen Gersonides, mucizenin ay altı âlemde gerçekleştiğini ve bunların yakın nedeninin faal akıl olduğunu düşünmektedir. Her ne kadar Tanrı, âlemin yaratılması, yani varlığa gelmesi hususunda küllî bir neden olsa da bu durum O'nun, ay altı âlemdeki mucizelerin nedeni olması anlamına gelmez. Dolayısıyla ay altı âlemde meydana gelen mucizelerin nedeni faal akıldır.⁸⁷

Sonuç

Özetle Gersonides Orta Çağ Yahudi düşüncesinde önemli bir konuma sahiptir ve eserlerinde Müslüman düşünürlerden İbn Rüşd'ün ismini sık sık zikretmektedir. Gersonides'in eserlerinin çoğunun İbn Rüşd'ün Aristo şerhlerine dair şerhlerden oluşması, onun, *Şarih'in Şarihi* olarak anılması için yeterli bir sebep gibi durmaktadır. Ayrıca Gersonides Fârâbî ve İbn Sînâ gibi Müslüman düşünürlerin fikirlerine de eserinde yer vermektedir. Ancak

⁸⁵ Gersonides, *The Wars of the Lord III*, 6/17; 329. Benzer değerlendirmeler için bk. İbn Rüşd, “El-Keşf an Minhâci'l-Edille,” 225–26.

⁸⁶ Gersonides, *The Wars of the Lord III*, 6/17; 330.

⁸⁷ Gersonides, *The Wars of the Lord III*, 480-83.

Gersonides Gazzâlî'nin ismini *Tanrı'nın Savaşları* adlı eserde hiçbir şekilde zikretmemektedir. Her ne kadar Gazzâlî'nin ismi zikredilmese de bu durum Gersonides'in Gazzâlî'nin fikirlerinden beslenmediği anlamına gelmemektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Gersonides'in mantık konusunda beslendiği kaynaklardan birisi İbraniceye çevrilen Gazzâlî'nin *Makasıdu'l-Felâsife*'sidir.⁸⁸

Tespitlerimize göre Gazzâlî'nin *Tehâfutu'l-Felâsifesi* Zerahya ha-Levi tarafından 1411 yılında *Happalat ha-Filosofim* adıyla İbraniceye tercüme edilmiştir. Bundan önce de Isaac ben Nathan of Cordova bu eserin çok küçük bir kısmının çevirisine *Ma'amar bi-Teshuvot She'elot Nish'al Mehem* adlı eserinde yer vermiştir.⁸⁹

Gersonides'in, Gazzâlî'nin *Tehâfüt*'ünden haberdar olup olmadığı kesin değildir. Ama yine de şunu belirtmeliyiz ki Gersonides âlemin hudusunu kanıtlamaya çalışırken, *The Wars of the Lord* adlı eserin altıncı kitabında⁹⁰ feleklerin dönüş hızı ve sayısından hareketle âlemin hâdis olduğuna dair bir argüman sunmaktadır. Aynı argüman İbn Meymûn tarafından da serdedilmektedir.⁹¹ Davidson'un da belirttiği gibi İbn Meymûn'un burada sunduğu argüman, Gazzâlî'nin *Tehâfüt*'de ortaya koyduğu argümanın revize edilmiş halidir.⁹² Çünkü bu argüman hem *Tehâfüt*'te⁹³ hem de *el-İktisâd*'ta⁹⁴ geçmektedir.⁹⁵ Dolayısıyla Gersonides'in, Gazzâlî'ye ait olan birtakım fikirlerle İbn Meymûn üzerinden aşına olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak Gersonides'in ele aldığı konular ve beslendiği kaynaklar dikkate alındığında, Orta Çağ'da İslam düşüncesinin, hem Batı düşüncesi hem de Yahudi düşüncesi üzerinde önemli ölçüde etkili olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Kaynakça

Acar, R. (2005). "Yaratan Bilmezse Kim Bilir? İbn Sînâ'ya Göre Allah'ın Cüz'ileri Bilmesi" *İslâm Araştırmaları* 13, 1-23.

Akdağ, Ö. (2017/2). "XIII Yüzyıl Avrupa'sında Gazâlî İmajı" *Bilimname* XXIV, 499-510.

Akdağ, Ö. (2016). *Tanrı ve Özgürlük*. Ankara: Elis Yayınları.

⁸⁸ Charles H. Manekin, "Introduction" *The Logic of Gersonides*, 32-33.

⁸⁹ <http://www.jewishvirtuallibrary.org/ghaz-x0101-l-x012b-abu-x1e24-amid-mu-x1e25-ammad-ibn-mu-x1e25-ammad-al-t-x016b-s-x012b-al-x00b0>. 15.01.2018.

⁹⁰ Gersonides, *The Wars of the Lord III*, 299.

⁹¹ İbn Meymûn, 331-32.

⁹² Herbert Davidson, "Maimonides' Secret Position on Creation", *Studies in Medieval Jewish History and Literature*. Ed. Isadore Twersky. Harvard Uni. Press, Cambridge, 1979, 28

⁹³ Gazzâlî, *Tehâfüt*, thk. Selahaddin el-Hevarî (Beirut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2010), 64.

⁹⁴ Gazzâlî, *el-İktisâd*, thk. İbrahim Agâh Çubukçu ve Hüseyin Atay (Ankara: AÜF Yay., 1962), 105.

⁹⁵ Özcan Akdağ, *Tanrı ve Özgürlük* (Ankara: Elis Yayınları, 2016),. 87.

Aydın, M. (2004). “İbn Meymun Düşüncesinde Ölümsüzlük” *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20, 53-73.

Davidson, H. (1979). “Maimonides’ Secret Position on Creation”, *Studies in Medieval Jewish History and Literature*. ed. Isadore Twersky. Cambridge: Harvard Uni. Press.

Feldman, S. (1984). “Introduction” *The Wars of the Lord I*, Philadelphia: The Jewish Publication Society of America.

Fârâbî, (2005) “Fusûsu’l-medenî (76. bölüm)” *Fârâbî’nin İki Eseri*, çev. Hanifi Özcan, İstanbul: İFAV Yay.

Fârâbî, (1993). *es-Siyâsetu’l-medeniyye*, thk. Fevzi en-Neccar, Beyrut: Dâru’l-meşrik.

Fârâbî, (2002). *el-Medinetu’l-fâdila*, thk. Elbir Nasrî Nadir, Beyrut: Dâru’l-meşrik.

Feldman, S. (1987). “Introduction” *The Wars of the Lord II*, Philadelphia: The Jewish Publication Society of America.

Feldman, S. (1999). “The Synopsis of Book Five” *The Wars of the Lord III*, Philadelphia: The Jewish Publication Society of America.

Freudenthal, G. ve Zonta, M. (2013). “Reception of Avicenna in Jewish Culture” *Interpreting Avicenna: Critical Essays*. ed. Peter Adamson, New York: Cambridge Uni. Press.

Gazâlî, (1962). *el-İktisâd fi’l-İtikâd*. thk. İbrahim Agâh Çubukçu ve Hüseyin Atay. Ankara: AÜİF Yay.

Gazâlî, (2010) *Tehâfutu’l-Felâsife*, thk. Selahaddin el-Hevarî. Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye.

Gersonides, (1984). *The Wars of the Lord I*, Philadelphia: The Jewish Publication Society of America.

Gersonides, (1987). *The Wars of the Lord II*, Philadelphia: The Jewish Publication Society of America.

Gersonides, (1999). *The Wars of the Lord III*, Philadelphia: The Jewish Publication Society of America.

Harvey, S. (2007). “İslam Felsefesi ve Yahudi Felsefesi” *İslam Felsefesine Giriş*. ed. Richard Taylor ve Peter Adamson. trc. Cüneyt Kaya. Küre Yay. İstanbul.

Harvey, W. Z. (2017). “Law in Medieval Judaism” *The Cambridge Companion to Judaism and Law* ed. Christine Hayes. New York: Cambridge.

İbn Meymûn, (1974). *Delâletu'l-hâirîn*, thk. Hüseyin Atay. Ankara: AÜİF Yay.

İbn Rüşd, (1998). *Tutarsızlığın Tutarsızlığı*, trc. Kemal Işık -Mehmet Dağ. İstanbul: Kirkambar Yay.

İbn Rüşd, (2004). “*el-Keşf an-minhaci'l-edille*”, *Felsefe-Din İlişkileri*, trc. Süleyman Uludağ. Ankara: Dergah Yay.

Karlığa, B. (2014). *Batı'yı Aydınlayan İslam Düşünürü: İbn Rüşd*. İstanbul: Mahya Yay.

Karlığa, B. (2004). *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*. İstanbul: Litera Yay.

Koç, T. (2005). *Ölümsüzlük Düşüncesi*. İstanbul: İz Yay.

Libera A. (2005). *Ortaçağ Felsefesi*, trc. Ayşe Meral. İstanbul: Litera.

Manekin, C. H. (1992). “Introduction” *The Logic of Gersonides*. Springer-Science-Business Media.

Meral, Y. (2017). *Yahudi Düşüncesinde İslam Algısı İbn Meymûn (Maimonides) Örneği*, Ankara: Ankara Okulu.

Nasr, S. H.– Leaman, O. (2007). *İslam Felsefesi Tarihi II*. trc. Şamil Öçal-H. Tuncay Başoğlu. İstanbul: Açılım Kitap.

Pines, S. (1967). “Scholasticism after Thomas Aquinas and the Teachings of Hasdai Crescas and his Predecessors” *The Israel Academy of Sciences and Humanities Proceedings*, I.

Schweid, E. (2008). *The Classic Jews Philosophy*. trans. Leonard Levin. Boston: Brill.

Süngü, A. Ü. (2017). “İslâm Felsefesinde Âlemin Yaratılışı ve İşleyişi ile İlgili Tartışmalar” *JosReSS* 3, 93-108.

Şahlan, A. (1999). *İbnü'r-Rüşd ve'l-fikri'l-İbriyyi'l-vasîf*. Merakeş: el-Matbatü ve'l-verakatu'l-vataniyye.

Yalın, S. (2015). “İbn Rüşd ve Metafizik”, *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*. ed. Eyüp Bekiryazıcı. İstanbul: İnsan Yayınları.

<http://www.jewishvirtuallibrary.org/ghaz-x0101-l-x012b-abu-x1e24-amid-mu-x1e25-ammad-ibn-mu-x1e25-ammad-al-t-x016b-s-x012b-al-x00b0.15.01.2018>.